

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4^ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ:
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2011

Οι συνέπειες των μετακινήσεων των λαών στην πολιτισμική τους ταυτότητα. *Η περίπτωση της ταυτότητας των απογόνων των ποντίων προσφύγων του προσφυγικού ρεύματος, από τον Πόντο στην Ελλάδα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.*

Πολύμνια Παραδεισοπούλου

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Περίληψη

Η εισήγηση έχει στόχο να αναδείξει τις διαδρομές μιας εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας – συγκεκριμένα της ποντιακής – στον ελλαδικό χώρο.

Το ελληνικό εθνικό κράτος, κατά τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και ομογενοποίησης, χρησιμοποίησε διάφορους τρόπους για να εντάξει στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, όλες τις εθνοτικές ομάδες, που το αποτελούσαν. Μία από τις ομάδες αυτές είναι η ποντιακή. Οι πόντιοι, έχουν μια ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα που εκφράζεται, τόσο με τη στενή έννοια του όρου – διάλεκτος, τρόπος διαβίωσης, ήθη, έθιμα - όσο και με μία ευρύτερη έννοια, που εκδηλώνεται μέσα από τον τρόπο σκέψης και δράσης, που είναι διαφοροποιημένος από τον κυρίαρχο εθνικό.

Η ποντιακή ταυτότητα, παρά τις διακυμάνσεις που υπέστη υπό την επιρροή διαφόρων μορφών αποκλεισμού, προσπαθειών επιβίωσης και παρά τη διέλευση ενός αιώνα από την είσοδο των πρώτων ποντίων προσφύγων στην Ελλάδα, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ενεργή, ανθεκτική και ισχυρή, άλλοτε σε αντιπαράθεση και άλλοτε σε σύμπλευση με την εθνική πολιτισμική ταυτότητα.

1. Διατύπωση Υποθέσεων.....	2
2. Ιστορικά, εννοιολογικά και θεωρητικά προαπαιτούμενα	3
2.1 Μετάβαση προς τα εθνικά κράτη	3
2.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις του «έθνους».....	4
2.3 Το ελληνικό έθνος.....	6
2.4 Πόντος.....	7
3. Ταυτότητα	8
3.1 Διαδικασία ταύτισης	11
3.2 Συλλογική Ταυτότητα – Κοινότητα - Εθνότητα.....	12
3.3 Συνιστώσες της εθνοτικής ταυτότητας	13
3.3.1 Γλώσσα	13
3.3.2 Η θρησκευτική πίστη	15
3.3.3 Κοινή ιστορία.....	16
3.3.4 Τρόποι διαβίωσης	16
3.3.5 Νοηματική «καταληπτότητα».....	16
4. Η έρευνα	18
4.1 Γλώσσα – Διάλεκτος	18
4.2 Κοινή ιστορία	19
4.3 Τρόπος διαβίωσης	20
4.4 Νοηματική Καταληπτότητα	21
5 Συμπεράσματα	21
Βιβλιογραφία	23

Η παρούσα εισήγηση έχει στόχο να αναδείξει τους τρόπους αντίστασης ή υποταγής μιας εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας στο κυρίαρχο πρότυπο της εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα αφορά στην ποντιακή πολιτισμική ταυτότητα και τις διαδρομές της μέσα στον ελλαδικό χώρο.

Η εισήγηση είναι μέρος των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν κατά την πορεία εκπόνησης της, εν εξελίξει, διδακτορικής μου διατριβής. Η διατριβή, υπό την επιστημονική επίβλεψη της καθηγήτριας κας Κ. Κασιμάτη, αφορά τις «Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων».

1. Διατύπωση Υποθέσεων

Το ελληνικό εθνικό κράτος, κατά τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και ομογενοποίησης, χρησιμοποίησε διάφορους τρόπους για να εντάξει στο κυρίαρχο

πολιτισμικό πρότυπο, όλες τις εθνοτικές ομάδες, που το αποτελούσαν. Μία από αυτές τις ομάδες είναι η ποντιακή.

Η βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η ποντιακή εθνοτική πολιτισμική ομάδα, παρά τις πιέσεις και τους αποκλεισμούς που υπέστη κατά τη διαδικασία ένταξής της στην ελλαδική κοινωνία, διατήρησε φανερά ή άδηλα, την εθνοτική-πολιτισμική της συνείδηση.

Η συνείδηση αυτή εκφράζεται ως πολιτισμική ταυτότητα, με την στενή έννοια του όρου, που περιλαμβάνει τρόπους έκφρασης, μέσα από τη διάλεκτο, τον τρόπο διαβίωσης, τα ήθη/έθιμα, το τραγούδι και το χορό. Με μία ευρύτερη έννοια όμως φέρει τον τρόπο σκέψης και δράσης, που είναι διαφοροποιημένος από τον κυρίαρχο εθνικό.

2. Ιστορικά, εννοιολογικά και θεωρητικά προαπαιτούμενα

2.1 Μετάβαση προς τα εθνικά κράτη

Η μακρόχρονη εξελικτική διαδικασία τεχνο-οικονομικών μετασχηματισμών, που από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα επέφερε την αναδιάρθρωση του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και κυκλοφορίας των προϊόντων, οδήγησε σε μια νέα εποχή, την οποία ο Hegel αντιλαμβάνεται ως τη «νεώτατη» εποχή. Habermas (1993, σελ. 21). «Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, λύθηκαν τα δεσμά της παραγωγικής δύναμης των ανθρώπινων κοινωνιών, που στο εξής μπόρεσαν να επιτύχουν το συνεχή, ταχύ, και ως σήμερα απεριόριστο πολλαπλασιασμό ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών» Hobsbawm (2000, σελ.47) .

Με τις δύο επαναστάσεις, τη βιομηχανική στη Βρετανία και την πολιτική στη Γαλλία, η Ευρώπη εισέρχεται σε μια νέα περίοδο, που κυριαρχείται από αλλαγές σε όλους τους τομείς του ανθρώπινου βίου, με την ανάδυση της νέας κυρίαρχης τάξης, της αστικής. Οι μεγάλες αυτοκρατορίες, η αυστρουγγρική, η οθωμανική και η ρωσική, καθώς και τα διάφορα ηγεμονικά και παπικά κρατίδια (Γερμανία, Ιταλία, Πολωνία), εισέρχονται σε μια πορεία διάλυσης ή συγχώνευσης και στη θέση τους αρχίζουν να σχηματίζονται τα εθνικά κράτη, όπως η Ελλάδα το 1837.

Στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο περιγράφονται τα στάδια της πορεία που διένυσε και οι ρόλοι που διαδραμάτισε η αστική τάξη μέσα σε αυτή στην εξελικτική διαδικασία,

καθώς και ο ρόλος του κράτους, ως θεσμού πολιτικής έκφρασης της διαχείρισης των συμφερόντων της τάξης αυτής. «*Βλέπουμε λοιπόν πως και η αστική τάξη είναι κι αυτή γέννημα μιας μακρόχρονης εξελικτικής πορείας, μιας ολόκληρης σειράς από αναστατώσεις στον τρόπο της παραγωγής και της επικοινωνίας. Σε κάθε βαθμίδα της εξέλιξης της η αστική τάξη πραγματοποίησε μια αντίστοιχη πολιτική πρόοδο. Στην εποχή του φεουδαρχικού δεσποτισμού ήταν μια τάξη καταπιεζόμενη. Στην εποχή της Κομμούνας ήταν μια ομάδα ένοπλη και αυτοδιοίκητη, αλλού ανεξάρτητη δημοτική δημοκρατία, αλλού τρίτη «τάξη» φόρου υποτελής στη μοναρχία. Αργότερα, στον καιρό της χειροτεχνίας χρησίμευε ως αντίβαρο ενάντια στους ευγενείς μέσα στην περιορισμένη ή απόλυτη μοναρχία. Γενικά η αστική τάξη, απ' τον καιρό που ιδρύθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, κατέληξε στο να κατακτήσει την αποκλειστική πολιτική εξουσία μέσα στο σύγχρονο κοινοβουλευτικό Κράτος. Η νεότερη κρατική εξουσία δεν είναι παρά μια επιτροπή που διαχειρίζεται τα κοινά συμφέροντα της αστικής τάξης» Marx K. – F. Engels (1963, σελ. 57)*

Τα κύρια φαινόμενα της περιόδου είναι τα εθνικιστικά επαναστατικά κινήματα, ο εθνικισμός, η σύσταση των εθνικών κρατών και τα μεταναστευτικά ρεύματα.

2.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις του «έθνους»

Ο ορισμός της αναγκαιότητας και της προέλευσης της έννοιας του «έθνους», που προέκυψε μετά τη διάλυση των αυτοκρατοριών, διεκδικείται από δύο κυρίαρχες αντιμαχόμενες τάσεις, πίσω από τις οποίες υποκρύπτεται η αντίθεση διαφορετικών ιδεολογικών οπτικών, οι οποίες στηρίζουν διαφορετικά ενδιαφέροντα/συμφέροντα.

Θεωρητική πηγή των τάσεων είναι η αντίθεση μεταξύ γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού (Φίχτε 1762-1814) και γαλλικού διαφωτισμού (Ρενάν 1823-1892). Οι γερμανοί, υποστηρίζουν ότι το έθνος ορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια, στη βάση της εθνότητας, ως μίας κοινότητας που στηρίζεται κυρίως στη γλώσσα, αλλά και σε άλλα πολιτισμικά αγαθά, όπως η θρησκεία. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά διαμορφώνουν την κοινή εθνική συνείδηση.

Αντίθετα οι γάλλοι θεωρούν ότι το κριτήριο για την ένταξη σε ένα έθνος είναι υποκειμενικό. Ότι το έθνος συγκροτείται με την ελεύθερη επιλογή των μελών του. Το 1882 ο Ρενάν, στον περίφημο λόγο του «*Qu' est-ce qu' une nation?*» έγραφε «*Το έθνος είναι μία ψυχή, μια πνευματική αρχή. Συγκροτείται από δύο στοιχεία: Το ένα*

είναι η κοινή κληρονομιά της πλούσιας μνήμης του παρελθόντος. Το άλλο ανήκει στο παρόν και είναι η συναίνεση των μελών που το απαρτίζουν, η επιθυμία τους να παραμείνουν ενωμένα συγκροτώντας ένα ενιαίο σώμα πολιτών» Renan (1993).

Η δημιουργία των εθνικών κρατών, ιδιαίτερα την περίοδο από το 1830, που έχουν ως ιδεολογικό στήριγμα την «αρχή των εθνοτήτων» και την «αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών», στηρίχθηκε στην πρώτη τάση. Θεωρείται ότι το έθνος έχει ιστορική συνέχεια και συχνά ταυτίζονται οι έννοιες, έθνος, εθνότητα και λαός. Ο σχηματισμός των σύγχρονων εθνών βασίζεται σε εθνοτικά στοιχεία που προ-υπήρχαν στην κοινωνία, ως συλλογική συνείδηση.

Η δεύτερη τάση επανέρχεται πιεστικά στο προσκήνιο από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και βρίσκεται σε μεγάλη έξαρση κατά τη δεκαετία του 1980 στις ακαδημαϊκές συζητήσεις¹, υποκινώντας πλήθος συζητήσεων και αναφορών της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας². Οι προσεγγίσεις της τάσης αυτής θεωρούν ότι το έθνος είναι προϊόν της νεωτερικότητας, ένα ιδεολογικό φαντασιακό κατασκεύασμα, που αναπτύσσεται παράλληλα με την ανάπτυξη της αστικής τάξης. Απαξιώνουν όλα τα κριτήρια ταξινόμησης των συλλογικοτήτων σε έθνη - γλώσσα, εθνότητα, θρησκεία, έδαφος, ιστορία, πολιτισμικά χαρακτηριστικά. *«Τι είναι ένα (ή το) έθνος; Διότι το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου ταξινόμησης των ανθρώπινων όντων σε ομάδες είναι ότι, παρά τις αξιώσεις αυτών που ανήκαν σε μια ομάδα που θεωρείται πρωταρχική και θεμελιακή τόσο για την κοινωνική υπόστασή τους όσο και για την προσωπική τους ταυτότητα, κανένα κριτήριο δεν μπορεί να προσδιορίσει επαρκώς ποια από τις διαφορετικές ανθρώπινες συλλογικότητες θα μπορούσε να χαρακτηριστεί 'έθνος'» Hobsbawm (1990, σελ.16)*

Πέρα από τις διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες των θεωριών για το έθνος, που υποκρύπτουν διαφορετικά ενδιαφέροντα/συμφέροντα, το έθνος σημασιοδοτεί τη μετάβαση από την θεϊκή αυθεντία στην κυριαρχία της αστικής τάξης, ταυτίζεται *«με την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος και τη μεταμόρφωση του γαλλικού κράτους. Η κατοπινή εξάπλωση του ιδεολογικού ιού που διέδωσε η Γαλλία δεν άφησε κανένα ευρωπαϊκό κράτος ανέγγιχτο. Στο επίκεντρο της ιδεολογίας βρισκόταν η νέα αρχή που νομιμοποιούσε το μεταλλαγμένο κράτος. Το έθνος, ως πηγή κάθε εξουσίας,*

¹ Smith, Gellner, Hobsbawm, Anderson, κ.α.

² Ασδραχάς, Βερέμης, Λιάκος, Κούτροβικ, Βαγενάς, κ.α.

αντικατέστησε τη θεϊκή βούληση στην επικύρωση του εξουσιαστικού χρίσματος»
Βερέμης (2003, σελ.12)

2.3 Το ελληνικό έθνος

Το ερώτημα σχετικά με τη συνέχεια ή ασυνέχεια του ελληνισμού, που είναι συνυφασμένο με τα ζητήματα της δημιουργίας και της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους, έχει απαντηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Κάθε διαφορετική απάντηση αντικατοπτρίζει διαφορετικές ιστορικές περιόδους, διαφορετικές κοινωνικές ανάγκες, διαφορετικές σχολές ιστοριογραφίας, υποκρύπτοντας αντιμαχόμενα ενδιαφέροντα (συμφέροντα). Ενδιαφέροντα/ συμφέροντα μιας ομάδας που κυριάρχησε ή κυριαρχεί έναντι άλλων ομάδων που επεδίωξαν ή επιδιώκουν να κυριαρχήσουν.

Αφετηρία της αντίληψης περί συνέχειας του ελληνισμού στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία είναι η απάντηση του Παπαρρηγόπουλου, στο *«Περί της εποικίσεως των σλαβικών και αλβανικών φυλών εις την Πελοπόννησον»*, στους ισχυρισμούς του Φαλμεράυερ, στο *«Ιστορία της χερσονήσου της Πελοποννήσου κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους»*. Ο Φαλμεράυερ ισχυρίζεται ότι οι νεοέλληνες στερούνται ελληνικότητας καθώς είναι απόγονοι των σλαβικών και αλβανικών φυλών που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο. Η απάντηση του Παπαρρηγόπουλου, απετέλεσε και *«την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού κατά τον 19^ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο εθνικισμός αυτός βασιζόταν στην πολιτισμική και όχι τη φυλετική συνέχεια»* Βερέμης (2003, σελ. 20).

Ο Παπαρρηγόπουλος με την *«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους»* και ο Ζαμπέλιος³ με την εισαγωγή του στο *«Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος»*, είναι οι θεμελιωτές της αντίληψης της ενότητας και της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, εντασσόμενοι στη ρομαντική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα.

Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της ιστορικής έρευνας υπό την επιρροή των Annals⁴, παρουσιάζονται εκσυγχρονιστικές προσπάθειες στην ελληνική ιστοριογραφία.

³ *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*

⁴ Η σχολή των Annales πήρε το όνομα της από το γαλλικό περιοδικό που κυκλοφόρησε το 1929, Annales d' Histoire Economique et Sociale. Ιδρυτές της υπήρξαν οι Marc Bloch και Lucien Febvre. «...κεντρικός άξονας της σχολής, ήδη από την πρώτη προπολεμική περίοδο της έκδοσης του περιοδικού, ήταν η αναζήτηση της διεπιστημονικότητας με στόχο αφενός να αναιρεθεί ο αυστηρός

Κάποιες από τις προσπάθειες αυτές, αποδεχόμενες την κυρίαρχη ευρωπαϊκή πολιτική «αποεθνικοποίησης» τείνουν στην αποδυνάμωση της κυρίαρχης εθνικής ιστοριογραφίας. Ο βασικός κορμός όμως των ιστορικών τείνει, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, αντιστεκόμενος στον κίνδυνο της από-ιστορικοποίησης, στο συγκερασμό των δύο αντιμαχομένων τάσεων περί «έθνους», αναδεικνύοντας τη σύνθετη μεταξύ τους αλληλεπίδραση και λαμβάνοντας ως σημαίνουσες μεταβλητές την ιδιαιτερότητα και τη διαφορετικότητα της διαδρομής κάθε έθνους. Κύριος εκπρόσωπος της τάσης αυτής είναι ο Ν. Σβορώνος, ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο *«Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού»*, υποστηρίζει ότι *«Το έθνος είναι και αυτό μια ιστορική κατηγορία, η κατακλείδα μιας σειράς σχηματισμών που βγαίνει ο ένας από τον άλλον σε μια συνεχή εξελικτική διαλεκτική πορεία με τη συνεργία πολλών παραγόντων, οι οποίοι δεν έχουν όλοι την ίδια λειτουργία, ούτε, επομένως, την ίδια βαρύτητα, για τον σχηματισμό του κάθε έθνους, που το καθένα απλώνει της ρίζες του, άλλο μακρύτερα και άλλο λιγότερο μακριά, στο ιστορικό χρόνο.»* Σβορώνος (2004, σελ.23)

2.4 Πόντος

Άξενος Πόντος, Εύξεινος Πόντος, Μαύρη θάλασσα, είναι οι γνωστότερες διαφορετικές ονομασίες της μεγάλης και βαθειάς θάλασσας, που βρίσκεται στη βορειοανατολική εσχατιά της Μεσογείου.

Στον Εύξεινο Πόντο ή Ποντικόν πέλαγος, η ελληνική παρουσία ήταν έντονη, όπως το μαρτυρούν το πλήθος και οι ονομασίες των «Ελληνίδων» πόλεων, τις οποίες αναφέρουν ο Στράβων, ο Ξενοφών, ο Ψευδο-Σκύλαξ, που αποικήθηκαν από τους Ίωνες της Μιλήτου. Η Σινώπη 8^ο π.Χ. αιώνα, μητρόπολη για όλες σχεδόν τις άλλες Αμισό, Κύτωρο, Κερασούντα, Τραπεζούντα.

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα όλη η γεωγραφική περιοχή που περιβάλλει τον Εύξεινο Πόντο έχει ιδιαίτερα ισχυρή γεωπολιτική και γεωοικονομική βαρύτητα. Από τους μύθους του ταξιδιού του Φρίξου και της Έλλης, καθώς και της Αργοναυτικής Εκστρατείας προς τη μακρινή Κολχίδα, στους πρόποδες του Καυκάσου (σημερινή Γεωργία), τόπου με τεράστιο μεταλλευτικό πλούτο, μέχρι τις μέρες μας με τις ισχυρές

διαχωρισμός μεταξύ των Κοινωνικών Επιστημών και αφετέρου να πολλαπλασιαστούν οι τρόποι προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας κατά την εξεταζόμενη κάθε φορά ιστορική περίοδο».
(Μπρέγιαννη 2008:25) .

αλληλεξαρτήσεις και τις ευαίσθητες ισορροπίες ως προς τις ενεργειακές οδούς μεταφοράς του φυσικού αερίου της Ρωσίας και του πετρελαίου της Κασπίας (Καζακστάν), αιτιολογούνται οι διαθέσεις κατάκτησης ή επιρροής των εύφορων εδαφών, των πλούσιων υπεδαφών και κυρίως των στρατηγικών οδών.

Η ιστορία του Πόντου κατά τη μακρά περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενες διακυμάνσεις διαθέσεων και συμπεριφορών εκ μέρους των Οθωμανών, που διαφέρουν ως προς το χρόνο και τη διάρκεια, εξαρτώμενες από τις ισορροπίες τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό της αυτοκρατορίας. Η τύχη των κατοίκων του ήταν διαφορετική, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση. Οι έχοντες εγκατέλειψαν τον Πόντο, σε διάφορες περιόδους. Το μεγαλύτερο όμως μέρος του πληθυσμού υποχρεώθηκε να παραμείνει στην περιοχή, ακολουθώντας δύο επιλογές: να κρυφτεί μετακινούμενο προς τις δυσπρόσιτες περιοχές των Ποντιακών βουνών ή να εξισλαμισθεί. Η υποχρεωτική αυτή πορεία στήριξε την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα *«...κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας τα περισσότερα ελληνικά τοπωνύμια της Μ. Ασίας, ιδίως βουνών, ποταμών και χωριών στα πεδινά μέρη, εκτοπίζονται από τουρκικά, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει στα ορεινά και ιδίως σε πόλεις όπου κατοικούσαν ακόμη συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί και διατηρούνταν οι πυρήνες ενός πανάρχαιου πολιτισμού»* Βακαλόπουλος Α. (2005, τόμος Β, σελ. 72)

Τις περιόδους των διώξεων, των εξισλαμισμών διαδέχθηκε η περίοδος των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1839: «Χάτι Σερίφ» και του 1856: «Χάτι Χουμαγιούν») και παραχωρούνται ειδικά προνόμια, ισονομία, θρησκευτική ελευθερία και ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας. Η Μ. Κορομηλά χαρακτηρίζει την περίοδο 1860-1910 ως τη Χρυσή πεντηκοταετία.

Η οικονομική ανάπτυξη και οι μεταρρυθμίσεις προκαλούν δημογραφική αύξηση και δημιουργούν ένα αντίστροφο ρεύμα μετακίνησης ελληνικών πληθυσμών από τα ορεινά προς τα παράλια του Πόντου. *«Στο διάστημα 1880-1920 ο ελληνικός πληθυσμός της Αμάσειας και της Κερασούντας τριπλασιάστηκε, της Τραπεζούντας τετραπλασιάστηκε και της Σαμψούντας εφταπλασιάστηκε».* Τσουκαλάς Κ. (1975, σελ. 359)

Όλα αυτά διακόπηκαν με την ανάπτυξη του κινήματος των Νεότουρκων, τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη διαδικασία συγκρότησης του Τουρκικού εθνικού

κράτους. Για τους Έλληνες του Πόντου είναι η περίοδος των διώξεων και των διωγμών, των προσπαθειών παραμονής στο γενέθλιο τόπο τους υπό τη μορφή διάφορων πολιτικών σχηματισμών, που τελικά καταλήγει στη γενοκτονία και στην προσφυγιά, ενός μέρους του ελληνικού πληθυσμού.

3. Ταυτότητα

Ο όρος ταυτότητα, καθώς και οι παράγωγες και σύνθετες από και προς αυτόν έννοιες, προέρχεται από τη Λογική (Αριστοτέλης, «Όργανον», Αρχή της Ταυτότητας), χρησιμοποιείται από τα μαθηματικά *«η πιο προχωρημένη και πιο πλούσια απόληξη της ταυτιστικής λογικής είναι η επεξεργασία των μαθηματικών. Εδώ πρέπει, χωρίς αμφιβολία, να αναζητήσουμε τον κύριο λόγο της γοητείας που αυτή η επιστήμη εξάσκησε στη φιλοσοφία, από τον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα μέχρι τον Χούσσερλ»* Καστοριάδης (1981, σελ.320) και γίνεται αντικείμενο θεωρητικών αναζητήσεων του συνόλου των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών.

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο διάλογος για τις ταυτότητες είναι ανοικτός, με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση από την πολυσημία της έννοιας της ταυτότητας. Η σύγχυση αυτή πολλαπλασιάζεται από τις επικαλύψεις μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, καθώς και από τις διαφορετικές οπτικές μέσα στον ίδιο επιστημονικό κλάδο, με αποτέλεσμα να μεγεθύνουν την ασάφεια της έννοιας της ταυτότητας.

Ο όρος ταυτότητα, αυτός καθ' εαυτός, είναι διφορούμενος, εμπερικλείει δύο σχέσεις. Φέρει εμφανή σχέση ομοιότητας (ποιοτική) / ισότητας (ποσοτική) προς το ίδιο / το ίσο – «τ' αυτό» και ταυτόχρονα φέρει λανθάνουσα σχέση ανομοιότητας / ανισότητας προς το διαφορετικό / το άνισο – «το άλλο», το «έτερο».

Όταν η έννοια της ταυτότητας λειτουργεί ως σχέση με το «ίδιο» δημιουργούνται οι διάφορες μορφές συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ όταν εμφανίζεται ως σχέση με τον «εαυτό», δηλαδή ως ταύτιση του ανθρώπου με τον εαυτό του, ο όρος «ταυτότητα» ταυτίζεται με τον όρο «εαυτός». *«Έτσι θεσμίζεται η ταυτότητα ως πλήρης και υποστασιακή, όχι ταυτότητα ανάμεσα σ' αυτό και σ' εκείνο, αλλά η ταυτότητα προς εαυτήν, αυτότης, Selbstheit»* Καστοριάδης (1981, σελ.351)

Η διάκριση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας είναι δυσδιάκριτη καθώς *«Κάθε ταυτότητα είναι κατ' ουσίαν διατομική, γεγονός που σημαίνει ότι δεν είναι ούτε (καθαρά) ατομική, ούτε (καθαρά) συλλογική. Ότι αποκαλούμε 'εαυτό' μπορεί βέβαια, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να βιωθεί ως κάτι απολύτως μοναδικό, ως ένα ιδιαίτερο υπαρξιακό πλαίσιο που δεν ανάγεται σε κανένα μοντέλο και σε κανέναν επιλεγμένο ή επιβεβλημένο ρόλο. Δεν παύει εντούτοις να σχηματίζεται (προτού ακόμα γεννηθεί) από ένα σύστημα κοινωνικών – πραγματικών και συμβολικών – σχέσεων.»* Balibar - Wallerstein (1991)

Οι συλλογικές ταυτότητες δημιουργούνται από τη ταύτιση των ανθρώπων με τους ανήκοντες σε ένα σύνολο, σχηματίζοντας διαφόρων μορφών συλλογικότητες. Το σύνολο αυτό μπορεί να είναι κοινωνικό, πολιτικό, γεωγραφικό, θρησκευτικό. *«Το σύνολο αποτελεί λοιπόν ένα είδος εννοιακής συσκευής που φιλτράρει την ενότητα διαμέσου της πολλαπλότητας, την πολλαπλότητα διαμέσου της ενότητας, τη διαφορότητα διαμέσου της ταυτότητας και την ταυτότητα διαμέσου της διαφορότητας.»* Lévi-Strauss (1977, σελ.256)

Η συλλογική ταυτότητα προηγείται ιστορικά της ατομικής, κατά παρόμοιο τρόπο που το βρέφος θεωρεί αρχικά ότι είναι ένα και το αυτό με την τροφή του και στη συνέχεια αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ξεχωριστό άτομο. Η μετάβαση από τη συλλογική στην ατομική ταυτότητα είναι μια εξελικτική διαδικασία προς ένα ωριμότερο και πληρέστερο επίπεδο συνείδησης. *«Το ότι η κοινωνία, το κοινωνικό σύνολο, είναι πρότερο, δεν ήταν για τον Ντυρκέμ μόνο μεθοδολογική αρχή, αλλά και ιστορικό γεγονός: η συναίσθηση του εαυτού μας ως ξεχωριστών ατόμων, ως αυτόνομων μονάδων με ακεραιότητα και ατομική συνείδηση είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης και φαινόμενο μεταγενέστερο στην ιστορία. Οι πρωτόγονες κοινωνίες αγνοούν την έννοια του ατόμου. Οι άνθρωποι εκεί μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα και υπάρχει πολύ μικρή διαφοροποίηση από άτομο σε άτομο. Οι προγενέστερες κοινωνίες καθορίζονται από αυτό που ονόμασε ο Ντυρκέμ «συλλογική συνείδηση» πολύ περισσότερο απ' ότι οι σύγχρονες κοινωνίες. Εκεί η συλλογική συνείδηση είναι συμπαγής, εδώ είναι ευέλικτη και διαφοροποιημένη.»* Αντωνοπούλου (1984 σελ.52)

Όταν η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται για ομαδοποιήσεις, στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι ανήκει ο άνθρωπος, εξυπηρετεί την αντιπαράθεση με κάποιες άλλες ομάδες στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι δεν ανήκει. Πίσω από την έννοια των συλλογικών ταυτοτήτων υποκρύπτονται σχέσεις εξουσίας. Όταν οι «άλλες» ομάδες

θεωρούνται υποδεέστερες τα χαρακτηριστικά των «άλλων» υποτιμούνται και σε ακραίες περιπτώσεις προκαλούν συμπεριφορές αποκλεισμού. Αντίθετα όταν οι «άλλοι» θεωρούνται ανώτεροι, τα χαρακτηριστικά τους υπερτιμούνται, προκαλώντας αισθήματα φόβου και θαυμασμού, δέους και σεβασμού. *«Το σύμφωνα με την εξωτερική συμπεριφορά του ετεροειδές άτομο, ασχέτως με το τι 'προσφέρει' ή τι 'είναι', γίνεται, ακριβώς ως τέτοιο, αντικείμενο περιφρόνησης ή, αντίστροφα, εκεί που παραμένει με διάρκεια το ισχυρότερο, λατρεύεται με προληπτικό τρόπο».* Weber M. (1997, σελ. 36)

3.1 Διαδικασία ταύτισης

Η συγκρότηση της ταυτότητας πραγματοποιείται μέσα από τη διαδικασία της ταύτισης. Η ταύτιση, σύμφωνα με το Freud, είναι μία ψυχολογική διαδικασία, ένας επί πλέον μηχανισμός άμυνας του ασυνειδήτου, ο οποίος λαμβάνοντας τη μορφή αισθηματικού δεσμού, χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο για να ανταπεξέλθει στις ενοχλήσεις, τις απογοητεύσεις και τις ματαιώσεις του περιβάλλοντος, της εξωτερικής πραγματικότητας.

«Η ταύτιση είναι η πιο πρώιμη και πιο πρωταρχική μορφή αισθηματικού δεσμού» Freud (1994, σελ.60). Οι κρίσιμες ταυτίσεις πραγματοποιούνται στα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου και είναι ο καμβάς, το πρότυπο, το θέμα, πάνω στο οποίο διαμορφώνονται οι επόμενες ταυτίσεις στη ζωή κάθε ανθρώπου.

Στα πρώτα, τα πιο κρίσιμα χρόνια της ζωής του ανθρώπου, δύο είναι οι κυρίαρχες ταυτίσεις. Η πρώτη αφορά την ταύτιση με την τροφό (που είναι συνήθως η μητέρα). Το βρέφος αντιλαμβάνεται τη μητέρα ως προέκταση του εαυτού του. Με την πάροδο του χρόνου και την κατανόηση (τραυματική) ότι η μητέρα είναι ένα διαφορετικό πρόσωπο, πραγματοποιείται η δεύτερη σημαντική ταύτιση. Αυτή αφορά τον γονιό του ίδιου, συνήθως, φύλου. Το παιδί ταυτίζεται με τον γονιό του ίδιου φύλου, ταυτόχρονα όμως τρέφει και εχθρικά συναισθήματα για αυτόν, ανταγωνιστικά ως προς τη διεκδίκηση της αγάπης του γονιού του αντίθετου φύλου, αντικείμενο των σεξουαλικών του ορμών. *«Η ταύτιση είναι από την αρχή αμφιθυμική, μπορεί να τραπεί τόσο προς την έκφραση τρυφερότητας όσο και στην επιθυμία της εξαφάνισής»* Freud (1994, σελ. 58).

Παραλλαγές αυτών των πρωταρχικών ταυτίσεων, των πρωταρχικών μορφών αισθηματικών δεσμών «μπορούν να προκύψει σε κάθε νέα γινόμενη αντιληπτή κοινότητα με ένα πρόσωπο, το οποίο δεν είναι αντικείμενο των σεξουαλικών ορμών[...] ο αμοιβαίος δεσμός των ατόμων της μάζας έχει τη φύση μιας τέτοιας ταύτισης μέσω μιας σημαντικής συναισθηματικής κοινότητας» Freud (1994, σελ. 61)

Έτσι κάθε άνθρωπος πραγματοποιεί μέσα στη ζωή του πολλές ταυτίσεις, παραλλαγές των πρώτων ταυτίσεων, που τον στηρίζουν να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της εξωτερικής πραγματικότητας. «Έτσι κάθε άτομο έχει μερίδιο σε πολλές μαζικές ψυχές, σε αυτή της φυλής του, της κοινωνικής του θέσης, της θρησκευτικής κοινότητας, του κράτους κλπ.» Freud (1994, σελ. 93)

3.2 Συλλογική Ταυτότητα – Κοινότητα - Εθνότητα

Ο Weber εξετάζει διάφορες μορφές κοινότητας, τη γλωσσική, τη λατρευτική και την εθνότητα. Ορίζει ως «εθνοτικές ομάδες» εκείνες τις ομάδες ανθρώπων που καλλιεργούν μια υποκειμενική πίστη στην κοινή τους καταγωγή, λαμβάνοντας υπ' όψη είτε ομοιότητες στην φυσική τους μορφή, είτε στις συνήθειες, είτε λαμβάνοντας υπ' όψη τις αναμνήσεις της αποικιοκρατίας ή της προσφυγιάς.

Εθνοτικές σχέσεις δεν συγκροτούν μία ομάδα, μόνο διευκολύνουν τον σχηματισμό κάθε είδους ομάδας, ιδιαίτερα σε πολιτικό επίπεδο. Από την άλλη μεριά, η πολιτική κοινότητα είναι αυτή που αναπτύσσει την πίστη στην κοινή εθνότητα, ανεξάρτητα πόσο αυτή η πίστη έχει σχηματισθεί τεχνητά.

Για τον Weber κανένα χαρακτηριστικό, όπως η κοινή γενιά, η γλώσσα ή ο κοινός τύπος, δεν είναι ικανό από μόνο του να χαρακτηρίσει μια ομάδα ως εθνοτική. Η κοινωνική δράση⁵ είναι κοινωνιολογικά σημαντική.

Η πολιτική δράση, η ορθολογικοποιημένη δράση, είναι η σημαντική, ανεξάρτητα αν αυτή τεχνητά καλύπτεται από μια ιδεολογικοποιημένη συνείδηση κοινότητας. Η πολιτική κοινότητα είναι η διαπλοκή του κοινοτικοποιητικού με το κοινωνικοποιητικό στοιχείο.

⁵ Ο N. Elias εμφανίζεται κριτικός ως προς την έννοια της κοινωνικής δράσης του Weber. Στο *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* αναφέρει ότι ο Weber «έκανε τη μάλλον αποτυχημένη απόπειρα να διαχωρίσει την 'κοινωνική δράση' από τη 'μη κοινωνική δράση', άρα την 'καθαρά ατομική' προφανώς 'δράση' του μεμονωμένου ανθρώπου» Τόμ. Α', σελ. 47

Αυτό ο «τεχνητός» τρόπος γέννησης μιας κοινής εθνοτικής πίστης αντιστοιχεί επακριβώς στο γνωστό μας σχήμα της μεθερμηνείας ορθολογικών κοινωνικοποιημένων σχέσεων σε προσωπικές κοινοτικές σχέσεις. Υπό συνθήκες περιορισμένης διάδοσης ορθολογικώς αντικειμενικοποιημένης κοινωνικής πράξης, αποκτά σχεδόν κάθε κοινωνικοποιημένη σχέση – ακόμα και μία καθαρώς ορθολογικά συγκροτημένη – μια υπερκαλύπτουσα συνείδηση κοινότητας, με τη μορφή προσωπικής συναδέλφωσης στη βάση κοινής «εθνοτικής» πίστης. Weber (1997 σελ. 46)

Ο Weber θεωρεί ότι μία κοινότητα ή συλλογικότητα γίνεται σημαντική όταν διεκδικεί πολιτική εκπροσώπηση είτε μεταξύ των κρατών, είτε μέσα στο ίδιο το κράτος, ως ομάδα εξυπηρέτησης συμφερόντων, όταν δηλαδή μετασχηματίζεται σε πολιτική κοινότητα.

Άρα η μετάβαση από την κοινοτικοποίηση, τη σχέση με υποκειμενικά κριτήρια, στην κοινωνικοποίηση, την ορθολογική σχέση για την επίτευξη ενός σκοπού, την πολιτική πράξη δηλαδή, είναι αυτή που καθιστά μία ομάδα εθνοτική.

3.3 Συνιστώσες της εθνοτικής ταυτότητας

Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο την προσέγγιση του Weber σε σχέση με την έννοια της εθνότητας, αλλά και σύγχρονους θεωρητικούς των κοινωνικών επιστημών, γίνεται μια προσπάθεια ανασυγκρότησης των κυρίαρχων συνιστωσών της εθνοτικής ταυτότητας.

3.3.1 Γλώσσα

Η γλώσσα, ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, αλλά και ως φορέας της ιστορίας και του πολιτισμού, σχετιζόμενη με τον τρόπο σκέψης, είναι, αν όχι η σημαντικότερη, πάντως μία από τις βασικές συνιστώσες του αισθήματος ταύτισης μεταξύ των μελών μιας ομάδας.

Ο Freud θεωρεί τη γλώσσα ως ένα από τα σημαντικότερα μέσα στη διαδικασία της ταύτισης των μελών μίας ομάδας μεταξύ τους. Υποστηρίζει ότι *«Η γλώσσα χρωσταίει τη σημασία της στην καταλληλότητά της για αμοιβαία κατανόηση μέσα στην αγέλη, σε αυτήν στηρίζεται σε μεγάλο μέρος η ταύτιση των ατόμων μεταξύ τους»* Freud (1994, σελ. 77)

Ο Weber τοποθετεί πρώτη στην ιεράρχηση στην ανάπτυξη της αίσθησης της κοινότητας μεταξύ των μελών μιας ομάδας τη γλώσσα. *«Οι κοινότητες μπορούν από την πλευρά τους να γεννήσουν αισθήματα κοινού στοιχείου [...] Αμεσότερα συμβαίνει αυτό όμως σε εκείνη την κοινότητα η οποία είναι φορέας ενός 'αγαθού μαζικής κουλτούρας' και θεμελιώνει ή διευκολύνει την αμοιβαία 'κατανόηση': την κοινότητα της γλώσσας»* Weber (1997, σελ. 48)

Η γλώσσα έχει δύο μορφές. Τη γραπτή και την προφορική της μορφή.

Για την προφορική γλώσσα είναι *«ιδιαίτερα διαδεδομένη η αντίληψη ότι είναι άναρχη, ότι δεν υπακούει σε κανόνες [...] Συναφής είναι και η άποψη ότι τα προφορικά ιδιώματα είναι ευμετάβλητα και ασταθή, κι ας αναγνωρίζουμε σε διαλέκτους που δεν γράφτηκαν ποτέ μια συντηρητικότερη μορφή από αυτήν που επικράτησε στην κοινή γραφομένη, κι ας υπάρχουν προφορικές παραδόσεις εντελώς ανεξάρτητες από τη γραφή»* Μοσχονάς (2005)

Η προφορική γλώσσα όμως έχει τα πλεονεκτήματα ότι είναι άμεση, αυθόρμητη και αποκαλυπτική, καθώς εκφράζει τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου. Μεταφέρεται από γενιά σε γενιά μέσω των διηγήσεων, των παραμυθιών και των τραγουδιών.

Η προφορική γλώσσα που ανήκει σε μία ομάδα, έχει αξία για την ομάδα αυτή, καθώς μεταφέρει την ιστορία της και συχνά, μερικές λέξεις ή εκφράσεις της γλώσσας αυτής, που διατηρούνται στο χρόνο από γενιά σε γενιά, φέρουν αυτόματα την αίσθηση της οικειότητας μεταξύ αυτών που τις χρησιμοποιούν *«...τέτοιες λέξεις λένουν πολλά στο μνημένο, ενώ δεν σημαίνουν τίποτα για όποιον είναι έξω από αυτές. Δημιουργούνται στη βάση κοινών βιωμάτων. Αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την όποια ομάδα εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της. Οι λέξεις αυτές μαραίνονται και χάνουν την εκφραστικότητά τους όταν βρεθούν σε ανθρώπινο περιβάλλον ξένο προς τα βιώματα, την παράδοση και την κατάσταση της συγκεκριμένης ομάδας»* Elias N. (1997, τόμος Α', σελ. 74)

Αντίθετα η γραπτή γλώσσα έχει την ισχύ της σταθερότητας και τη σχετική εξασφάλιση της συνέχειας, υποκρύπτοντας σχέσεις εξουσίας, *«η πρωταρχική λειτουργία της γραπτής επικοινωνίας είναι να διευκολύνει την υποδούλωση του ανθρώπου από άνθρωπο, την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο»* Lévi-Strauss (1977, σελ. 32), καθώς η έρευνα του φαινομένου της εμφάνισης της γραφής

αποκαλύπτει ότι είναι δημιούργημα των ιεραρχημένων κοινωνιών και οι αρχικές χρήσεις της εξυπηρετούν την εξουσία.

Όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις μίας γλώσσας σε διαλέκτους και ιδιώματα, οι λόγοι που ορίζουν τοπογραφικά τη διαμόρφωση των ιδιωμάτων, των τοπικών διαλέκτων, είναι πολλαπλοί *«γεωγραφικοί, σχετικοί με τη διαμόρφωση του εδάφους, που διευκολύνει ή όχι την επικοινωνία (βουνά, θάλασσα, κλπ.), διοικητικοί ή πολιτικοί που αναγκάζουν τους κατοίκους να έρχονται σε επαφή με τα ίδια κέντρα, ή εποικιστικοί (προσφυγικές εγκαταστάσεις, μετακινήσεις, διασπορά, επαφές με ντόπιο πληθυσμό και αλληλοεπίδραση ιδιωμάτων)»* Τριανταφυλλίδης (1981 [1938], 3^ο τόμ., σελ. 66)

Οι διάφορες προφορικές διάλεκτοι στην Ελλάδα, αλλά και στον κόσμο, πέρασαν μία τάση εξαφάνισης. Η επιβολή της εκάστοτε εθνικής γλώσσας, με στόχο την εθνική ομοιογένεια, αλλά και η κυριαρχία μίας παγκόσμιας γλώσσας, της αγγλικής, που την περίοδο της παγκοσμιοποίησης και της ανάπτυξης των επικοινωνιακών τεχνολογιών – διαδίκτυο - κατίσχυσε όλων των άλλων γλωσσών, ενίσχυσαν την τάση εξαφάνισης των διαλέκτων.

Πιθανόν ως αντίδραση στο παγκόσμιο ομογενοποιημένο σύστημα, πιθανόν για άλλους άδηλους λόγους, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί πολλοί επιστημονικοί κλάδοι – διαλεκτολογία, γλωσσογεωγραφία - που έχουν αντικείμενο την καταγραφή και διατήρηση των τοπικών προφορικών διαλέκτων. Η τάση αυτή ενισχύεται και από τους ίδιους τους ομιλούντες, τους φορείς των τοπικών διαλέκτων, που προσπαθούν να τις διατηρήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο ενεργές. Οι τάσεις αυτές συνδέονται με την ρευστότητα που επικρατεί ως προς τη συγκρότηση των ταυτοτήτων στην μετα-νεωτερική περίοδο. Ο χρόνος θα δείξει πόσο αυτή η διατήρηση είναι εφικτή.

3.3.2 Η θρησκευτική πίστη

Η κοινή θρησκευτική πίστη είναι μία επιπλέον συνιστώσα που ενώνει ανθρώπους δημιουργώντας ομάδες, αναπτύσσοντας το αίσθημα της κοινότητας.

Η θρησκευτική πίστη ενώνει τους ανθρώπους, καθώς κάτω από την ίδια θρησκεία ή το ίδιο δόγμα, οι άνθρωποι αισθάνονται ότι είναι ίσοι απέναντι στον πατέρα ή τον μεγάλο αδελφό. Είναι μία διττή σχέση. Από τη μία μεριά προς τον οδηγό, τον Χριστό και από την άλλη προς τα άτομα της ομάδας μεταξύ τους. *«Στην εκκλησία ισχύει η ίδια ψευδής παράσταση (αυταπάτη) ότι εδώ είναι ένας αρχηγός (ο Χριστός), που*

αγαπάει όλα τα άτομα της μάζας με την ίδια αγάπη [...] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο δεσμός του καθενός με τον Χριστό είναι και ο λόγος του δεσμού μεταξύ τους». Freud S. (1994, σελ. 42)

3.3.3 Κοινή ιστορία

Η κοινή ιστορία είναι μία επιπρόσθετη συνιστώσα της συνείδησης της κοινής ταυτότητας.

Η ιστορία αυτή σε ένα βαθμό είναι «κατασκευή», δημιουργημένη και επιβεβλημένη από την κυρίαρχη ιδεολογία, σύμφωνα με τις θεωρίες περί της δημιουργίας των εθνών, σε ένα μεγάλο μέρος της όμως είναι αυθεντική, καθώς είναι είτε βιωματική είτε παραδομένη από της προηγούμενες γενιές.

Ιδιαίτερα για πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες βίωσαν μετανάστευση ή προσφυγιά, η κοινή ιστορία, το κοινό παρελθόν, οι αναμνήσεις των κοινών αντιξοοτήτων, ενισχύει το αίσθημα της κοινής ταυτότητας.

«Μια τέτοια πίστη μπορεί να υπάρξει ακόμη και με μεγάλες παρεκκλίσεις σε και σε νεανικές αναμνήσεις δρα ως πηγή του 'νόστου' στους μετανάστες αυτό το πεδίο, και να αναπτύξει μια δύναμη κοινοτικής διαμόρφωσης, όταν στηρίζεται στην ανάμνηση μιας πραγματικής μετανάστευσης: σε εποικισμό ή μετανάστευση μεμονωμένων ατόμων. Διότι η επίδραση της προσαρμογής στη συνήθεια, ακόμα και τότε όταν έχουν πλέον προσαρμοστεί σε τέτοιο βαθμό το νέο περιβάλλον, ώστε ακόμη και μία επιστροφή στην πατρίδα θα τους ήταν αβάσταχτη.» Weber (1997, σελ. 45)

3.3.4 Τρόποι διαβίωσης

Ο κοινός τρόπος διαβίωσης είναι μία ακόμα από τις συνιστώσες της κοινής συλλογικής ταυτότητας. Ο κοινός τρόπος αφορά στη δομή και την ιεραρχία της οικογένειας, στον τρόπο που γίνεται ο γάμος, στους ρόλους των φύλων, αλλά και στον τρόπο διατροφής και ενδυμασίας, στον τρόπο ψυχαγωγίας, στην αισθητική, τα ήθη/οι συνήθειες και τα έθιμα της κοινωνικής ομάδας.

3.3.5 Νοηματική «καταληπτότητα»

«Η νοηματική 'καταληπτότητα' της πράξης των άλλων είναι η στοιχειωδέστερη προϋπόθεση της κοινοτικοποίησης». Weber (1997, σελ. 50). Η προϋπόθεση που καθιστά κατανοητό το νόημα της πράξης των άλλων, είναι ο «άλλος» να είναι ταυτόχρονα και «εγώ». Η ταύτιση του εγώ και του άλλου, που έτσι γίνεται «εμείς». Είναι η έννοια του καθρέφτη. Όταν ο «άλλος» είναι ο καθρέφτης του «εγώ», τότε καθίσταται κατανοητός.

Για τη νοηματική καταληπτότητα δεν απαιτείται ως προϋπόθεση η κοινή γλώσσα. Η γλώσσα διευκολύνει τη νοηματική καταληπτότητα. Τα υποκειμενικά εκείνα χαρακτηριστικά του εαυτού που γίνονται αντικειμενικά και η διαδικασία αυτή οφείλεται στην αλληλεπίδραση στα μηνύματα που δέχεται το ένα άτομο από το άλλο. *«Το μυαλό (νους-διάνοια) εμφανίζεται μέσα στην κοινωνική διαδικασία της επικοινωνίας και δεν γίνεται κατανοητό ανεξάρτητα από αυτή την διαδικασία. Η επικοινωνιακή διαδικασία περιλαμβάνει δύο φάσεις: 1. την 'συνομιλία με χειρονομίες' και 2. την γλώσσα ή την 'συνομιλία με σημαίνουσες χειρονομίες' Και οι δύο φάσεις προϋποθέτουν ένα κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δύο ή περισσότερα άτομα είναι σε ανάδραση το ένα με το άλλο [...] Το άτομο συμμετέχοντας στην συνομιλία με χειρονομίες επικοινωνεί, αλλά δεν γνωρίζει ότι επικοινωνεί. Η συνομιλία με χειρονομίες είναι ασυνείδητη επικοινωνία.» Mead (1934)*

Η νοηματική καταληπτότητα είναι έντονη στις κλειστές κοινωνίες. Η αντίδραση του «άλλου» στο ερέθισμα του «εγώ» είναι εκ των προτέρων γνωστή και προκαθορισμένη. Διότι ο τρόπος σκέψης, που συνεπάγεται και τον τρόπο δράσης, είναι κοινός και οφείλεται στο κοινό αξιακό σύστημα που έχει συν- διαμορφωθεί σε μία κλειστή κοινωνία.

Όταν εκλείπει η νοηματική καταληπτότητα μεταξύ των μελών μίας ομάδας, η γλώσσα δεν μπορεί να την υποκαταστήσει. Καθώς τα λεγόμενα του «άλλου» προκαλούν διαφορετικό ερέθισμα και κατά συνέπεια διαφορετική αντίδραση του «εγώ».

Όσο η επικοινωνία με άλλες ομάδες αναπτύσσεται, τόσο μειώνεται η νοηματική καταληπτότητα, καθώς αφομοιώνει στοιχεία του «άλλου». Τότε *«το παρεκκλίνον 'ήθος' δεν γίνεται αντιληπτό ως προς το υποκειμενικό του 'νόημα', διότι λείπει για κάτι τέτοιο το κλειδί της ερμηνείας» Weber (1997, σελ. 42)*

4. Η έρευνα

Η έρευνα διενεργήθηκε σε πέντε χωριά του νομού Κοζάνης, εκ των οποίων τρία έχουν αμιγή ποντιακό πληθυσμό, ένα μικτό προσφυγικό πληθυσμό και ένα μικτό πληθυσμό αποτελούμενο από πρόσφυγες και ντόπιους.

Ως μέθοδος συλλογής των στοιχείων επιλέχθηκε η βιογραφική προσέγγιση καθώς έχει πολλά πλεονεκτήματα έναντι μια ποσοτικής προσέγγισης. Κασσιμάτη Κ. (2001, σελ. 356).

Το «δείγμα» περιλαμβάνει είκοσι συνεντεύξεις σε βάθος από πόντιους πρόσφυγες.

Κατά την ανάλυση των βιογραφιών των ποντίων προσφύγων προέκυψαν τα στοιχεία που συνθέτουν τις διαδρομές της ταυτότητάς τους. Από τα στοιχεία αυτά, κάποια παραμένουν σταθερά μέσα στον χρόνο, κάποια υφίστανται εκσυγχρονιστικές αλλοιώσεις και κάποια εξαφανίζονται.

4.1 Γλώσσα – Διάλεκτος

Το κύριο χαρακτηριστικό της ποντιακής διαλέκτου είναι η προφορικότητα. Οι προσπάθειες γραφικής αποτύπωσης ξεκίνησαν πολύ αργά *«Μέχρι τον 19ο αιώνα δεν έχουμε καθόλου γραπτά κείμενα για τη διάλεκτο αυτή»* (Τσάκωνα, 2009).

Η ποντιακή διάλεκτος, είτε ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, είτε ως όχημα μεταφοράς της προφορικής ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και της ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης των ποντίων, εμφανίζει μια παλινδρομική πορεία διανύοντας διάφορα στάδια, τα οποία λειτουργούν παράλληλα με τις αμφιθυμικές τάσεις εσωστρέφειας ή εξωστρέφειας της ποντιακής ταυτότητας.

Το πρώτο στάδιο ήταν η αποκλειστική χρήση της μεταξύ των ποντίων προσφύγων με την άφιξη και εγκατάστασή τους στην περιοχή. Κατά το στάδιο αυτό, λειτουργούσε παράλληλα με την ποντιακή και η τουρκική γλώσσα, ως μέσο επικοινωνίας με τους άλλους πληθυσμούς, γηγενείς ή πρόσφυγες άλλων προελεύσεων.

Στη συνέχεια, μέσω της πολιτικής εθνικής ομογενοποίησης, υπό την κρατική επιβολή, ξεκίνησε η συρρίκνωση της χρήσης της. Το σχολείο ήταν ο κυρίαρχος παράγοντας αυτής της εξέλιξης. Ένα μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού αποδέχθηκε αυτή την επιβολή. Η αποδοχή της μη χρήσης της διαλέκτου εμφανίζεται αρχικά στους β' γενιάς πρόσφυγες, που βίωσαν αποκλεισμό από την αδυναμία πλήρους και

ικανοποιητικής επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα και επέβαλλαν στα παιδιά τους τη χρήση της ελληνικής. Η μη χρήση της γλώσσας διευρύνθηκε κατ' αυτό τον τρόπο και στους γ' γενιάς πρόσφυγες.

Η προσπάθεια συρρίκνωσης της χρήσης της διαλέκτου εκ μέρους των προσφύγων της β' γενιάς, δεν ήταν πάντα αποτελεσματική. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον στα χαρακτηριστικά της ίδιας της ποντιακής ταυτότητας, ως αντίδραση στην απειλή άρσης της αυτονομία τους. Δεύτερο στο μεταναστευτικό ρεύμα των προσφύγων της β' γενιάς, όπου την ανατροφή της γ' γενιάς ανέλαβε η, εναπομείνασα στην Ελλάδα, α' γενιά, η οποία είχε μειωμένη έως καμία δυνατότητα επικοινωνίας σε άλλη γλώσσα πέραν της ποντιακής.

Το τρίτο στάδιο της πορείας της ποντιακής διαλέκτου αφορά την τάση επανεμφάνισής της και χρήσης της στους νεώτερους πρόσφυγες. Η τάση αυτή ενισχύεται από προσπάθειες γραπτής έκφρασής της.

Σήμερα, σε ατομικό επίπεδο, η ποντιακή διάλεκτος είναι ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των εναπομεινάντων της α' γενιάς και των υπολοίπων γενεών. Ταυτόχρονα επιχειρούνται προσπάθειες εκ μέρους των προσφύγων γ' γενιάς χρήσης της διαλέκτου στην καθημερινή επικοινωνία με τα παιδιά τους, ως «οικιακή» χρήση της γλώσσας. Εντονότερη παρουσιάζεται η τάση αυτή, στα χωριά με αμιγείς ποντιακούς πληθυσμούς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ισχύει και στα υπόλοιπα χωριά.

Σε συλλογικό επίπεδο, τα ποντιακά σωματεία, αλλά και τα υψηλότερης βαθμίδας συλλογικά όργανα, προωθούν δράσεις διατήρησης της διαλέκτου, μέσω της τέχνης, κυρίως του θεάτρου και των τραγουδιών, αλλά και με μαθήματα της ποντιακής διαλέκτου.

4.2 Κοινή ιστορία

Οι πρόσφυγες, όλων των γενεών, έχουν συνείδηση της κοινής ιστορίας τους. Η ιστορία αυτή μέχρι πρόσφατα, πριν ενσωματωθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα, μεταδιδόταν μέσω της προφορικής παράδοσης (παραμύθια, παροιμίες, τραγούδια). Ο βαθμός γνώσης τους είναι ένα κριτήριο της διάθεσής τους απέναντι στην ταυτότητά τους.

Η εικόνα για τον Πόντο και τον τρόπο που ζούσαν οι πρόγονοί τους εκεί είναι εξιδανικευμένη στους πρόσφυγες, παραπέμποντας στην έννοια του «χαμένου Παραδείσου» και του «προπατορικού αμαρτήματος». Όσοι από τους πρόσφυγες επισκέφθηκαν τον Πόντο μεταφέρουν στις συνεντεύξεις τους την ίδια εξιδανικευμένη εικόνα.

Ενώ η στάση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της προσφυγιάς, η εικόνα αυτή προσομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με την πραγματικότητα. Ο σύγχρονος επισκέπτης, προλαβαίνει ακόμα να απολαύσει το εκπληκτικό φυσικό τοπίο και τα ελάχιστα εναπομείναντα κτίρια, που μέχρι τη δεκαετία του '80 παρέμεναν όπως είχαν εγκαταλειφτεί από τους πρόσφυγες, σαν ένα πέπλο να προφύλασσε τα νότια παράλια του Εύξεινου Πόντου, το οποίο σήμερα βίαια σχίζεται, στο όνομα της ανάπτυξης και της παγκοσμιοποίησης. *«Τα τελευταία χρόνια, βέβαια, αρκετά πράγματα έχουν αλλάξει. Και πολύ σύντομα οι ανυποψίαστοι τουρίστες θα διασχίζουν τη γη του Πόντου αγνοώντας το δράμα και την ποίηση, τον λόγο και την αιτία, που φυλάει τούτη η γη»* Κορομηλά Μαρ. (1989, σελ. 10)

4.3 Τρόπος διαβίωσης

Ο κοινοτικός βίος, η οικογένεια και ο γάμος είναι οι βασικές συνιστώσες του τρόπου διαβίωσης, από τις οποίες απορρέουν και τα ήθη και έθιμα. .

Ο κοινοτικός βίος που μέχρι τους πρόσφυγες β' γενιάς ήταν ιδιαίτερα ενεργός, μέσα από τα παρακάθια⁶ και τα μουχαπέτια⁷, τείνει μειούμενος και αναπτύσσονται οργανωμένες συλλογικές δράσεις..

Η παραδοσιακή ποντιακή οικογένεια έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την κυρίαρχη θέση του άνδρα, ως πατέρα ή γιού, τη βαρύτητα του «όμαιμου» των μελών της και τη

⁶ Παρακάθι: ετυμολογείται: κάθομαι – παρά (δίπλα) Τρόπος συναναστροφής και διασκέδασης, συνάξεις πολλών ανθρώπων, φίλων και συγγενών, μέσα στα σπίτια, στις οποίες πραγματοποιούνταν αφηγήσεις. Το περιεχόμενο των αφηγήσεων ήταν είτε ιστορικό – με την έννοια της προφορικής μεταφοράς της παράδοσης - είτε ψυχαγωγικό, είτε παιδαγωγικό.

⁷ Μουχαπέτι: (απόσπασμα από συνέντευξη) *«μαζευόμαστε πέντε-έξι φίλοι και μετά...Στο σπίτι να...και σε καφενείο...σε κοινό χώρο. Αν υπάρχει στην παρέα κανένας λυράρης, παίρνει τη λύρα κι αρχίζει σιγά-σιγά τη γρατζουνάει, είναι επιτραπέζιο, επιτραπέζιο αλλά το ρίχνουμε και στο χορό. Παραδοσιακά ποντιακά...όλοι μαζί...Ε...αυτός που κατέχει καλά το στίχο ξεκινάει το πρώτο και επαναληπτικά όλοι μαζί...κάπως έτσι. Ξεκινάς με ένα δίστιχο, πετιέται ένας άλλος, αυτοσχεδιάζει κιόλας καμιά φορά...Ναι μερικοί αυτοσχεδιάζουν κιόλας, λένε δικά τους. Χορεύουν κι όλα, πίνουν, μουχαπέτι δεν είναι μόνο κάθεται... και χορεύεις. Και στην καρέκλα, αλλά εμείς δεν είμαστε της καρέκλας, είμαστε του χορού. Είναι εύκολο εν πάσει περιπτώση να μαζευτεί...»*

πολύπλοκη σύνθεσή της. Η σύγχρονη ποντιακή οικογένεια διατηρεί σε μεγάλο βαθμό αυτά τα χαρακτηριστικά, που τείνουν μειούμενα.

Το κύριο χαρακτηριστικό του γάμου ήταν η ενδογαμία που διατηρείται μέχρι τη β' γενιά. Σήμερα στη γ' γενιά αναπτύσσεται η εξωγαμία, που αφορά κυρίως τις κόρες.

Ένα επί πλέον από τα σημαντικά ευρήματα της έρευνας είναι ο τρόπος διατροφής. Η βάση των ποντιακών φαγητών είναι τα σιτηρά και το γάλα, καθώς ήταν τα προϊόντα που παρήγαγε ο Πόντος. Όλα τα παραδοσιακά ποντιακά φαγητά είναι παραλλαγές από αυτά τα δύο υλικά. Όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα εκδήλωσαν ιδιαίτερη αγάπη για τα ποντιακά φαγητά.

4.4 Νοηματική Καταλυπτότητα

Η έννοια της νοηματικής καταλυπτότητας σχετίζεται άμεσα με το αξιακό σύστημα μέσω του οποίου λειτουργεί μια πληθυσμιακή ομάδα. Η ιδέα που έχουν για τον εαυτό τους οι πόντιοι, η οποία εκφράστηκε άμεσα μέσω των απαντήσεών τους, αλλά και έμμεσα μέσω των συνολικών κειμένων των συνεντεύξεων, είναι αυτή που δηλώνει την ταυτότητά τους.

Έντονο θυμικό στοιχείο, προκαλεί αμεσότητα στον λόγο τους. Αυτό το στοιχείο το οποίο μπορεί να αντιμετωπιστεί κριτικά, ως δείγμα προηγούμενου πολιτισμικού εξελικτικού σταδίου, οι ίδιοι οι πόντιοι το θεωρούν δείγμα γενναιότητας και μεγαλοψυχίας. Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται «βάρβαροι», στοχεύοντας στη κριτική των «πολιτισμένων» ως απομακρυσμένων από τη φύση και την ουσία ανθρώπου.

Όλοι οι ερωτώμενοι, άνδρες και γυναίκες, όλων των γενεών, θεωρούν τη «δουλειά» πρώτη ιεραρχικά στο αξιακό τους σύστημα. Η πρωτιά της δουλειάς δηλώνεται είτε άμεσα, είτε έμμεσα. Πάντα παρούσα ως αξία.

5 Συμπεράσματα

Η ταυτότητα των ποντίων θεμελιώνεται σε μία υπερισχύουσα ιδιοτυπία, που οφείλεται στην ιστορία αυτής τη πληθυσμιακής ομάδας, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Εσχατιά.

Εσχατιά καθώς οι πόντιοι καθ' όλη την ιστορική τους διαδρομή είναι εγκατεστημένοι στα όρια απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα. Άποικοι την αρχαία εποχή, ακρίτες κατά την βυζαντινή και οθωμανική περίοδο, πρόσφυγες εγκατεστημένοι σε απομονωμένες περιοχές στην Ελλάδα.

Αυτή η κυρίαρχη ιδιοτυπία, σε συνδυασμό με την απομόνωση και τον περιορισμένο χώρο, ανέπτυξε τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας τους, που είναι ενεργά μέχρι σήμερα, καθώς εμφανίζονται στους πρόσφυγες γ' γενιάς. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και ξεφεύγει από τις δυνατότητες της έρευνας η προσέγγιση και η ερμηνεία της ανθεκτικότητας των χαρακτηριστικών αυτών σε χώρους και χρόνους τελείως διαφορετικούς.

Η εσχατιά κατέστησε τη ζωή τους ιδιαίτερα επικίνδυνη και αγωνιστική, αναπτύσσοντας ένα ηρωικό πνεύμα, που εκφράζεται από έντονο αίσθημα αυτονομίας. Η απομόνωση ενίσχυσε την κοινή συλλογική ταυτότητα και την επιμονή στην ανάδειξη της διαφορετικότητας. Ο περιορισμένος χώρος ανέπτυξε την εργατικότητα, την αγωνιστικότητα και την επιμονή.

Τα χαρακτηριστικά αυτά ως συνιστώσες της ταυτότητάς τους είναι αλληλοεπηρεαζόμενα. Η αυτονομία, η αμεσότητα και ο εγωισμός τους σχετίζονται με την αγάπη τους για τη δουλειά, ως αξία καθεαυτή. Για να είναι αυτόνομοι, δίνουν μεγάλη αξία στη δουλειά και έτσι ενισχύουν τον εγωισμό τους. Ή όντας εγωιστές, θέλουν να είναι αυτόνομοι και για να το επιτύχουν καθίστανται εργατικοί και δημιουργικοί.

Ένα άλλο κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ποντικής ταυτότητας, που προέρχεται από την αίσθηση «κοινότητας» είναι η ταύτιση λόγων και έργων. Ο λόγος που εκπέμπουν είναι απόλυτη απεικόνιση της σκέψης τους. Από αυτό δημιουργούνται οι δυσχέρειες επικοινωνίας, εμφανιζόμενοι ως «αφελείς» διότι πράγματι δεν αντιλαμβάνονται τη σκοπιμότητα που συνήθως υποκρύπτεται πίσω από το λόγο. Αν παρατηρήσει κανείς πόντιους χωρίς να κατέχει τη νοηματική καταληπτότητα των πράξεων και των λόγων τους, ξενίζεται

Τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους προκαλούν δυσκολία ένταξης στο εκάστοτε κυρίαρχο σύστημα, πού εκ μέρους των ποντίων εκλαμβάνεται ως αντίσταση, εκ μέρους του συστήματος ως αντίδραση.

Βιβλιογραφία

- **Anderson B.** (1997) *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη
- **Balibar E. - Wallerstein I.** (1991), *Φυλή, έθνος, τάξη : Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (μτφρ. 'Αγ. Ελεφάντης και Ελένη Καλαφάτη), Αθήνα: Πολίτης
- **Bourdieu P.** (2008), *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Πατάκης
- **Elias N.** (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη
- **Fallmerayer J.Ph.** (1984) *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, (μτφρ. Κ. Ρωμανός), Θεσσαλονίκη: Νεφέλη
- **Gellner E.** (1992) *Έθνη και εθνικισμός*, (μτφρ. Δ. Λαφαζάνη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- **Freud S.** (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος
- **Freud S.** (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος
- **Habermas J.** (1993) *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας. Δώδεκα Παραδόσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- **Hobsbawm E.J.** (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα
- **Hobsbawm E.J.** (2000) *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου), Αθήνα: ΜΙΕΤ
- **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- **Lévi-Strauss C.** (1977) *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου-Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλπούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης
- **Lévi-Strauss C.** (1986) *Μύθος και Νόημα* (μτφρ. Β. Αθανασόπουλος), Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα
- **Lévi-Strauss C.** (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση
- **Marx K. – F. Engels** (1963) *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (μτφρ. Γ. Κορδάτος), Αθήνα
- **Marx K. – F. Engels** (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση
- **Mead G.H.** (1934) *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Edited by Charles W. Morris) University of Chicago από την ιστοσελίδα: www.brocku.ca
- **Renan E.** (1993), *Τι είναι το Έθνος*, Αθήνα: Πολίτης, τεύχος 121
- **Smith An.** (2000) *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Οδυσσέας
- **Weber M.** (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος
- **Αντωνοπούλου Μ.** (2008) *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας, Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας
- **Βακαλόπουλος Α.** (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος
- **Βερέμης Θ.** (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- **Κασιμάτη Κ.** (2001) *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg
- **Καστοριάδης Κ.** (1981) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος

- **Κιτρομηλίδης Π.** (2003) «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- **Κορομηλά Μαρ.** (1989) *Πόνος – Ανατολία, φωτογραφικό οδοιπορικό*, Αθήνα: Λ.Μπαρτζιώτη
- **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές τους 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα.
- **Σβορώνος Ν.** (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις
- **Τριανταφυλλίδης Μ.** (1981) [1938] *Απαντα*. 3^{ος} τόμ., *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- **Τσουκαλάς Κ.** (1975) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα: Θεμέλιο